

УДК 94 (477) : 355 "1648/1649"

І. Гаврилюк, асп.

Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИВАТНИХ МАГНАТСЬКИХ АРМІЙ ПРОТЯГОМ ПЕРШИХ РОКІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (1648-1649 РР.)

У статті досліджено специфіку магнатських приватних військ у Речі Посполитій на сер. XVII ст., проаналізовано чисельність, активність та успішність функціонування приватних армій Владислава Домініка Заславського та Яреми Вишневецького протягом 1648-1649 рр. та визначено перші роки повстання Б.Хмельницького як переломний момент в історії існування у Речі Посполитій магнатських військових формувань.

Ключові слова: Річ Посполита, приватні магнатські армії, Хмельниччина.

Козацька революція сер. XVII ст. розколює більш-менш монолітну структуру руської еліти в Речі Посполитій на два непримиренні табори. У той час як козацька верхівка та певна частина дрібної шляхти стали на бік (і очолили) повстання (Б.Хмельницький, С. Морозенко, Д.Нечай, Ф.Джалалій, М.Кричеський, А. Хмелецький, І.Богун, І.Чарнота, М.Кривоніс та інші), магнати (І.Вишневецький, В.Д.Заславський, Я.Тишкевич, А. Кисіль, А.Четвертинський, С.К.Корецький, А.Сангушко тощо) залишилися вірними Короні і всіма силами – здебільшого за допомоги власних військових формувань – намагалися зберегти існуючий дотоді лад. Відтак ця стаття присвячена участі приватних військ найвизначніших руських магнатів Речі Посполитої сер. XVII ст. – Владислава Домініка Заславського та Яреми Вишневецького – у подіях перших років Хмельниччини.

Головний об'єкт нашого дослідження – приватні магнатські війська – це збройні відділи, які різними засобами утримувалися у володіннях можновладців та використовувалися останніми для своїх цілей. Після розпаду середньовічної моделі організації армії в Європі та переходу до практики формування державних армій, надвірні війська залишалися одними з небагатьох стабільно існуючих збройних формацій в даному регіоні. Протягом XV ст. надвірні війська поступово перетворилися в особисті гвардії того чи іншого можновладця. В Короні Польській та Великому князівстві Литовському з поч. XVI ст. починають формуватися надвірні війська певних магнатських родів, які незабаром перетворилися в окремі "приватні армії". Протягом XVII – XVIII ст. магнатські надвірні хоругви відігравали помітну роль в житті цілої Речі Посполитої. Неодноразові спроби їх обмеження не приносили ніякого успіху через специфіку державного устрою та соціальної структури Речі Посполитої. Як влучно висловився ще у 50-х рр. XX ст. чи не єдиний дослідник приватних відділів польсько-литовської держави Кшиштоф Дембський: "Хто би був таким зацікавленим та спритним, щоби по всій Польщі та Литві порахував у всіх панів надвірного війська, певно було б його більше аніж компютового. Ледве можна знайти сенатора чи міністра, який би не мав надвірних жовнірів" [5, с. 53].

Перша половина XVII ст. на південно-східних просторах Речі Посполитої була позначена постійними військовими конфліктами. Магнати ділили латифундії та фільварки; регулярно, особливо після 1620-х рр., відбували козацькі повстання; тривали майже щорічні грабницькі наїзди кримських татар; на українських землях квартирувалися коронні кварцяні війська, які, з огляду на постійну діру в державному бюджеті, змушені були живитися грабежами, конфіскаціями тощо. Все це змушувало місцеве населення завжди мати "шаблю напоготові". Отож не дивно, що "українні" магнати, як правило, не мали проблем із формуванням власних військ, а головне, з їх використанням. Окрім захисту від татарських набігів і козацьких повстань, приватні армії неодноразово використовувалися магнатами для укріплення своїх позицій при королівському дворі або ж, навпаки,

для рокошів, конфедерацій, публічних демонстрацій сили тощо. На середину ж XVII ст. співвідношення магнатських військ до кварцяних хоругв було у повній мірі відповідним до масштабів володінь магнатів і короля. Якщо кварцяне військо рідко коли перевищувало 4.000 жовнірів, то приватні загони "українських" магнатів за підрахунками польського історика Єжи Теодорчика, загалом нараховували приблизно 30.000 чоловік [14, с. 47].

При цьому слід розрізняти дві речі: кількість жовнірів, утримуваних магнатами постійно, і кількість солдат, що набиралися на час війни та інколи переводилися на державне утримання. Навіть найбагатші не могли дозволити собі утримувати постійно по кілька тисяч воєнків. Польські історики Владислав Чаплінський та Йозеф Длугош доводять, що один із найбагатших достойників тієї держави, Владислав Домінік Заславський, у мирний час мав на службі близько 100 чоловік піхоти, 50 драгунів й 30 татар [3, с. 14]. Очевидно, що тут не враховані гарнізони численних міст і замків, що ними володів князь. Так, наприклад, згідно інвентарю міста Нового Заслава і належних до нього сіл, складеного в квітні 1637 р., гарнізон міста складався зі 132 гайдуків, котрі "на усляку послугу військову князю ЙМ мусять ставати" [6]. Проте у разі крайньої потреби найбагатші магнати, як от Заславські, Вишневецькі, Потоцькі, Конєцпольські, Любомирські та інші могли змобілізувати у своїх латифундіях по декілька тисяч жовнірів. Однак, як вже зазначалося, жоден із них не був у змозі утримувати такі чисельні війська тривалий час (мається на увазі – довше однієї військової кампанії, яка тривала в середньому до трьох місяців).

Одну частину приватних військ складали кіннотні хоругви, що формувалися з місцевої шляхти: слуг і клієнтів магната, іншу – піхота й драгуни, які набиралися з панських селян. Постійні татарські напади призводили до того, що останні мусили бути озброєні, відтак частина з них, за умови звільнення від панщини, була зобов'язана служити в магнатських військах. Окремою складовою були надвірні гвардії – у найбагатших можновладців вони складалися здебільшого з іноземців (часто німецького походження), і їх утримання було завданням не з дешевих. Так, згідно реєстру надвірної гвардії князя Владислава Домініка Заславського від вересня 1654 р., у ній значилася 51 особа. Приблизно ¼ особового складу, згідно імен та прізвищ, були вихідцями з німецьких земель. Річне утримання гвардії обходилося князеві майже у 10 тис. злотих [13].

Необхідно також вказати, чому приватні війська саме князів Владислава Домініка Заславського та Яреми Вишневецького були взяті нами для розгляду. Обмежимося лише найважливішими причинами. **1. Чисельність та активність.** З огляду на своє або багатство (Владислав Домінік Заславський), або вроджену жовнірську вдачу (Ярема Вишневецький), ці магнати навіть у мирний час утримували декілька сотень солдатів – натомість протягом 1648р. чисельність їх приватних армій досягала 5.000 – 6.000 осіб. Відповідно, така ве-

лика кількість приватних військ та їх активна участь у перших роках Хмельниччини знайшла своє відображення у джерелах, і ми маємо доступний нам матеріал для досліджень. 2. *Збереженість архівних матеріалів.* Якщо вести мову про 1648-1649 рр., то масив документів, дотичний приватних військ Владислава Домініка Заславського та Яреми Вишневецького, є найбільш повним і найкраще збереженим. Щодо інших магнатських родів і їх військ, як-от Любомирських чи Потоцьких – матеріалів дуже мало і вони розпорошені. Лєвова частка приватних магнатських архівів, де зберігалась інформація про війська роду, просто не пережили випробування часом. 3. *Протистояння Владислава Домініка Заславського і Яреми Вишневецького.* Факт напружених взаємовідносин сандомирського воєводи Владислава Домініка Заславського і руського воєводи Яреми Вишневецького, як протягом 1648 р., так і пізніше, є добре знаним. Ці двоє можновладців були різними в усьому: Заславський витрачав шалені гроші на власні винні погребі і менше всього думав про війни і військові походи. Вишневецький же був природженим воїном. Заславський мало думав про свої приватні почти і покладав всю відповідальність та командування ними на своїх ротмістрів. Вишневецький же був присутнім ледве не на всіх похоронах своїх заслужених жовнірів і особисто керував власними хоругвами. Заславський одразу примкнув до "мирної" партії коронного канцлера Єжи Осолінського, бо сподівався, що Богдан Хмельницький, після звитяг на Жовтих Водах і під Корсунем, зупиниться у Білій Церкві і не рушить далі на захід, де знаходились всі князівські маєтності. Вишневецький же втратив своє Задніпров'я уже у травні 1648 р. Заславський за суперечливих обставин першим, як регіментар, отримав гетьманську булаву, а Вишневецький пізніше очолив уже деморалізовану армію. Тут можна згадати ще й колишнє змангане князів за руку Гризельди Замойської і численні судові чвари. Саме 1648-1649 рр. стали кульмінацією протистояння сандомирського і руського воєвод, і використання цими можновладцями своїх військ в тій чи іншій ситуації цей антагонізм лише підкреслює. Зауважимо, що нашу увагу буде присвячено приватним військам Владислава Домініка Заславського та Яреми Вишневецького у найбільших битвах катастрофічних для річпосполитського воєнного мистецтва двох перших років повстання Богдана Хмельницького: на Жовтих Водах (29 квітня – 16 травня 1648 р.), під Корсунем (25 – 26 травня 1648 р.), Старокостянтиновим (26 – 28 липня 1648 р.), Пилявцями (21 – 23 вересня 1648 р.), Зборовом (15-16 серпня 1649 р.) та під час оборони Збаража (10 липня – 22 серпня 1649 р.).

Серед військ Стефана Потоцького, котрий сухопутним шляхом рушив проти повстанців навесні 1648 р. були князівська кварцяна козацька хоругва корсунського полковника Станіслава Гурського (50 коней) та хоругва драгун Владислава Домініка Заславського (100 коней, невідомо під чією командою) [11, с. 103]. Цікаво, що один із найвідоміших надвірних офіцерів Заславського, згодом генерал-майор коронної армії, Кшиштоф Корицький, перебуваючи в таборі гетьмана великого коронного Миколая Потоцького, в середині травня у листі до Владислава Домініка з повідомленням про поразку польського війська під Жовтими Водами, взагалі не згадує людей князя в складі корпусу Стефана Потоцького [2, с. 29], утім не викликає сумнівів, що люди Заславського там були. Інформації про них зберіглось небагато: швидше за все, князівські драгуни перейшли на бік Хмельницького вже наприкінці облоги табору –

14 травня. Напевне відомо лише, що під час остаточного розгрому корпусу Стефана Потоцького 16 травня в польському обозі їх вже не було.

Про участь жовнірів Яреми Вишневецького у жовтоводській битві відомо напрочуд мало, хоч би з тієї причини, що в складі корпусу Стефана Потоцького була лише одна князівська драгунська хоругва "з Мошен", як про неї йдеться в джерелах. Вона нараховувала 100 порцій. Єдина згадка про ту хоругву датується 14 травня, тобто передостаннім днем облоги коронного табору, коли драгуни руського воєводи також перейшли на сторону повстанців.

У Корсунській битві взяло участь 1.000 жовнірів Заславського під командою вже згаданого Кшиштофа Корицького і від 800 до 1.000 вояків Вишневецького під командуванням коронного стражника Олександра Замойського. Відомо, що полк руського воєводи при відході з-під Корсуна зайняв місце в голові табору разом з полками коронного гетьмана та Станіслава Любомирського [8, с. 117]. На жаль, ми не знаємо подальшої долі жовнірів руського воєводи – очевидно, вони або загинули, або потрапили до татарського полону. Неясною також лишається доля командира полку Вишневецького Олександра Замойського. Якщо він і дістався до неволі, то перебував там недовго, бо вже наприкінці липня брав участь в битві під Старокостянтиновим при боці свого благодійника, князя Яреми Вишневецького.

Натомість з оточення зумів вирватися Корицький з кількома своїми хоругвами. Втім щастя було недовгим, адже за якийсь час, вже за лісом, їх наздогнала татарська кіннота, та певній кількості жовнірів все ж вдалося вирватися з оточення. Сам Кшиштоф Корицький зібрав 90 кавалеристів і зумів пробитися до Києва. Загальні втрати полку Владислава Домініка Заславського достеменно невідомі, але очевидно, що вони були більшіше пропорційні до втрат цілої армії, яка припинила своє існування. Сам князь згодом писав, що "втрив під Корсунем 1200 чоловік, а з шляхти більше 146 добрих моїх слуг до цих пір (на кінець вересня 1648 р. – Автор) знаходяться у ворожому полоні" [1, с. 42-43]. Напевно в безвиході наклали головами вся піхота та більшість драгунів. Переважна ж більшість тих, хто втік разом із Корицьким, потрапили до рук татар.

Дискусійним лишається питання скільки військ мав Ярема Вишневецький під Старокостянтиновим, після двомісячного маршу Україною? Маскевич пише, що трохи менше 4.000 осіб [12, с. 251], Томкевич подає розмиту цифру в 3.000 – 4.000 вояків [15, с. 196]. Автор хіба єдиної ґрунтовної праці, присвяченій битві під Старокостянтиновим, поляк Лукаш Дец пише про 2.000 жовнірів князя: 1.500 кавалерії, всього 10-12 хоругв, а також 500 піхоти і драгунів [4, с. 55]. На користь останньої версії свідчить той факт, що під час усіх липневих боїв, руський воєвода не використовував з'єднань чисельніших за 1.500 жовнірів.

Натомість відділи князя Заславського під командуванням Кшиштофа Корицького та Анджея Суходольського під Старокостянтиновим були значно чисельнішими і мали наступну структуру: кавалерія – 1.500 жовнірів чи близько 10 козацьких хоругв під командуванням Кшиштофа Корицького, піхота – 2.500 вояків під командуванням Анджея Суходольського. Серед цих солдатів були і жовніри острозької ординації. Втрати відділів Владислава Домініка Заславського і Яреми Вишневецького під Старокостянтиновим лишаються невідомими, утім навряд чи вони були вагомими, бо ж вся армія втратила до півтисячі жовнірів, здебільшого серед ко-

ролівської гвардії (командувач Самуель Ошінський) та хоругв руського воеводи.

Пилявці – перша й остання військова компанія періоду Хмельниччини, в якій безпосередню участь брав князь Заславський. У той час як Владислав Домінік, як перший регіментар, командував цілою армією, його приватні хоругви очолив Кшиштоф Корицький. Чисельність полку Заславського оцінюється в 1.200 жовнірів [10, с. 132]. Частина з цих вояків була виставлена Сандомирським воеводством [9, с. 247].

Чисельність приватних військ Вишневецького під Пилявцями залишається невідомою – можна припустити, що з князем йшло не більше 1.500 жовнірів, і це був різкий контраст з 6.000 вояків, котрих міг виставити Вишневецький ще пів-року тому. Крім того, катастрофічно відчувався брак піхоти й драгунів.

Втрати полків Заславського та Вишневецького під Пилявцями залишаються до кінця нез'ясованими. Очевидно, що серед жовнірів головного регіментаря найбільше полягло піхоти й драгун, які захищали греблю через р. Ікву, а також гусар з кількох хоругв Сандомирського воеводства, натомість найвагоміші втрати полку руського воеводи трапилися під час кавалерійських боїв з козаками. Загальні втрати коронної армії були порівняно невеликими, адже козакам не вдалося організувати переслідування відступаючого ворога.

Під Зборовом приватні відділи Заславського нараховували від 700 до 1.500 жовнірів – інформація з різних джерел, як бачимо, суттєво різняться, проте більш достовірною виглядає саме остання цифра в 1.500 вояків. Командував полком Заславського все той же Кшиштоф Корицький. Крім того, за деякими даними, ще 1.200 людей краківського воеводи перебували на Волині [7]. Сама битва склалася для полку Корицького трагічно, адже саме вояки Заславського та посполите рушення кількох повітів прийняли на себе перший несподіваний удар татарського війська. У подальшій битві під Зборовом 15 – 16 серпня хоругв князя Заславського ми вже не бачимо, очевидно всі вони були знищені при обороні переправи через р. Стрипу. Вижили одиниці, здебільшого заможна шляхта, зокрема князівські ротмістри Кшиштоф Корицький, Станіслав Гурський, Ян Кондрацький та інші.

Приватних підрозділів Вишневецького не було під Зборовом, оскільки вони разом із іншими частинами коронної армії в той самий час продовжували обороняти Збараж від постійних атак козацько-татарської армії. Їх чисельність не надто різнилася від кінця попереднього року, і разом з хоругвами молодших Вишневецьких – Дмитра і Костянтина, а також кількома відділами Заславського, становила приблизно 3.000 чоловік [15, с. 314]. Точні втрати корпусу Вишневецького невідомі, утім не виникає сумнівів, що вони були значними – більшість оборонців Збаража загинули, якщо не від куль та шабель, то від голоду й хвороб, навіть після закінчення бойових дій.

Як висновок, можемо констатувати, що 1648-1649 рр. стали переломним моментом в історії великих магнатських формувань у Речі Посполитій. Не маючи змоги утримувати численні приватні армії внаслідок розорення своїх маєтностей і зменшення прибутку, можновладці здебільшого або переводили власні хоругви на фінансування коронного скарбу, або просто їх розпускали (ми не беремо до уваги магнатів Великого князівства

Литовського, котрі перебували у дещо відмінній ситуації). Яскравим прикладом є князь Ярема Вишневецький, котрий на початку 1648 р. міг виставляти до 6.000 добре озброєних жовнірів, а на кінець року, завдяки позичкам, міг розраховувати лише на кілька хоругв. Владислав Домінік Заславський протягом перших років Хмельниччини не зазнав подібних фатальних потрясінь, хоч його маєтності на Волині були ареною постійних бойових дій. Наступні роки показали, що другий острозький ординат був спроможний і надалі виставляти тисячі і більше вояків, утім робити це було дедалі важче. Разом із початком першої великої кризи річпосполитського воєнного мистецтва, потужність приватних військ "українних" магнатів поступово відходила у минуле.

Список використаних джерел

1. Документи об освободительной войне украинского народа. – К., 1965. Реляция Д. Заславского сенаторам Речи Посполитой с изложением обстоятельств разгрома польских войск украинским войском под Пилявцами. Конец сентября 1648 г.
2. Документи об освободительной войне украинского народа. – К., 1965. Копія listu p. Koryckiego pułkownika ks. j. m. woj. sandomirskiego.
3. Czapliński W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII w. – Warszawa, 1976.
4. Dec L. Bitwa pod Konstantynowem. // Teka Historyka (Materiały studenckiego koła naukowego historyków Uniwersytetu Warszawskiego). – Warszawa, 1998. – Zeszyt 12.
5. Dembski K. Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. – Poznań, 1956. – Zeszyt 1. Historia. 53.
6. Inwentarz miasta Nowego Zaslavia i wsi do niego należące z rozkazania Jasnie Oswieconego Xcia Jmsci Dominika na Ostrogu i Zaslaviu, Hrabi na Tarnowie, Koniuszego Koronnego spisany przez mnie Adama Wilgie. Roku 1637, dnia 5 Aprilis. – WAP Kraków. Zbiory na Wawelu. – Archiwum Sanguszków (rękopisy), rkps 64/13.
7. Komput Wojska które ma bycz w Obozie z KJM. – Biblioteka Narodowa, wydział mikrofilmów. – Zbiór kopii listów i różnych materiałów dotyczących głównie wojen kozackich i najazdu szwedzkiego. T. 4.
8. Kopia listu od p. Jaskulskiego, strażnika wojskowego do Jmsci Arcybiskupa Gnieźnieńskiego. – BCzart..., TN., rkps. 142.
9. *На сьогодні існує проблема ідентифікації задуваних 1.200 жовнірів: одні історики вважають їх людьми князя Заславського, інші – повітовими вояками, котрі були виставлені сандомирським воеводством, адже ще 8 червня сандомиряни постановили оплатити 400 гусарів і 600 козаків, а на передконвокаційному сеймику додали ще 200 гусарів, змінивши при цьому одну гусарську хоругву на піший регімент. Слід також додати, що протягом 1647-1648 рр. першим ротмістром сандомирському полку був каштелян Станіслав Вітовський, тісно пов'язаний з Владиславом Домініком Заславським. Питання лишається відкритим тому, що незрозуміло хто оплачував тих жовнірів – сам князь або шляхта сандомирського воеводства. Детальніше про це: Kupisz D. Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572 – 1717. – Lublin, 2008.*
10. Nagielski M. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i Mieczem" (1648 – 1651). – Warszawa, 1999. Diariusz obozowy od 1 do 13 września 1648 roku.
11. Nagielski M. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i Mieczem" (1648 – 1651). Diariusz z pierwszego okresu buntu B. Chmielnickiego spisany przez towarzysza spod chorągwi kozackiej wziętego do niewoli pod Kniażymi Bairakami.
12. Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów. – Wrocław, 1961.
13. Regestr Gwardiej Nadwornej Xcia Władysława Dominika Zaslawskiego a die 5 Sept. aż do dnia 3 Octob. 1654 g. – WAP Kraków. Zbiory na Wawelu. – Archiwum Sanguszków (rękopisy), rkps 148.
14. Teodorczyk J. Polskie wojsko i sztuka wojenna pierwszej połowy XVII w. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Warszawa, 1978. – T. 21.
15. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612 – 1651) – Warszawa, 1933.

Надійшла до редакції 28.05.13